

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кафедра історії України

Дипломна робота

бакалавра

з теми: **«Військова справа Київської Русі»**

Виконав: студент 4 курсу

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

за освітньою програмою Історія

Ist1-B16 групи (денної форми навчання)

Атаманюк Євгеній Олександрович

Керівник: **Степанков Віталій Валерійович**

старший викладач кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	4
1.1. Історіографія	5
1.2. Джерельна база	9
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	12
2.1. Склад війська	12
2.2. Комплектування та структура війська	16
РОЗДІЛ 3. ВИДИ ОЗБРОЄННЯ ТА ЙОГО БОЙОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ	20
3.1. Класифікація озброєння	20
3.2. Комплекс озброєння	24
3.3. Характеристика основних видів озброєння	28
РОЗДІЛ 4. ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ	35
4.1. Бойові та похідні порядки	35
4.2. Ведення бойових дій	37
4.3. Укріплення та фортифікаційні споруди	46
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ	63
Додаток А. Київська Русь за часів Володимира Мономаха та Мстислава Великого	63
Додаток Б. Князівський дружинник XI – XIII ст.	64
Додаток В. Надбрамна вежа	65
Додаток Г. Замок у Любечі	66

ВСТУП

Актуальність. Власні збройні сили сьогодні є необхідним атрибутом абсолютної більшості державних утворень. З набуттям Україною в 1991 р. статусу незалежної держави і утворенням її збройних сил важливим як ніколи є вивчення історії українського війська, української військової традиції, що яскраво проявила себе саме у часи Київської Русі. Актуальність даного дослідження обумовлено існуючою проблемою розробки воєнної історії України. Серйозною перешкодою для її вирішення є відсутність важливої ланки – ґрунтовної історії української армії та воєнного мистецтва. Враховуючи багатоплановість і складність проблеми, її можна вирішити тільки поетапно, досліджуючи воєнне мистецтво окремих війн, військових кампаній та битв.

У зв'язку з тим, що період Київської Русі є одним із найяскравіших періодів у воєнній історії України, дослідження військової справи цього періоду може стати вагомим внеском у розробку історії української армії, а отже і в національну військову історію. Вивчення військової справи у Київській Русі й досі приваблює дослідників: пишуться статті, монографії, проходять конференції. Дана проблема хвилює не тільки професійних істориків, а й військових спеціалістів, оскільки традиції військового мистецтва в певній мірі знаходять своє застосування і в наш час. Особливо актуальною постає проблема вивчення історії українських збройних сил в сучасних непростих для нашої держави військово-політичних реаліях.

Об'єктом бакалаврської роботи є Київська Русь, а **предметом** – її військова справа.

Хронологічні межі дипломної роботи охоплюють період з середини IX ст. до 60-х рр. XIII ст. Нижня межа зумовлюється становленням та початком утвердження держави Київська Русь, а верхня – завершенням активної фази боротьби з монголо-татарською навалою.

Мета роботи полягає у висвітленні зовнішньої політики Київської Русі.

Відповідно до мети нами поставлено наступні **завдання**:

- 1) дослідити стан наукової розробки проблеми та репрезентативність джерельної бази нашого дослідження;
- 2) з'ясувати склад руського війська;
- 3) простежити шляхи комплектування та склад війська Київської Русі;
- 4) здійснити класифікацію зброї, яку використовували збройні сили Київської держави;
- 5) визначити комплекс озброєння;
- 6) охарактеризувати основні види озброєння;
- 7) дослідити бойові та похідні порядки руського війська;
- 8) з'ясувати процес ведення бою;
- 9) проаналізувати мистецтво будівництва оборонних споруд.

Предмет наукової роботи, її мета і завдання зумовили логіку викладу та **методологічні основи дослідження**, якими є принципи науковості, історизму, об'єктивності. У процесі роботи нами застосовувались, узагальнюючий, аналітико-синтетичний, проблемний, статистичний методи дослідження. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Практичне значення наукового дослідження бачиться в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при читанні курсів історії України та всесвітньої історії в 7-х класах загальноосвітніх шкіл, написанні рефератів, повідомлень, а також на семінарських заняттях у вузах.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України у травні 2020 р.

Структура роботи відповідає поставленій меті та основним завданням дослідження. Наукова робота складається зі вступу, чотирьох розділів і 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 109 позицій та додатків.

ВИСНОВКИ

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми військової справи Київської Русі слід зазначити, що вона знайшла своє відображення в значній кількості публікацій. Її дослідженням займалися історики XIX – початку XX ст., радянські науковці, представники української діаспори, зарубіжні та вітчизняні дослідники. Різноманітні видання дають змогу створити цілісну картину розвитку та еволюції військової справи в Київській державі. Разом з тим слід зазначити, що залишається ще чимало питань, які потребують подальшої розробки, як виявлення всього переліку битв, які мали місце у цей час з залученням збройних сил Київської Русі і т. п. Усуненню останніх має допомогти потужний комплекс писемних джерел, представлений літописами, хроніками, історіями тощо. Однак, мають місце випадки подачі інформації, фактів, котрі не знаходять підтвердження і інших джерелах, а тому до них здебільшого ставляться критично.

Війни, які вела Київська Русь значно збагатила давньоруське воєнне мистецтво: стратегія, тактика і організація руського війська отримали подальший розвиток. В цих війнах висунулися талановиті князі-полководці: Святослав, Володимир Великий, Володимир Мономах, Данило Галицький та ін.

Основу війська Київської Русі складали князівські дружини. Велике значення мали ополчення, пізніше військові дружини бояр тощо. Використовувалися й найманці. Військо виділялося своєю стійкістю. Значення мав і особистий приклад князя і воевод в бою.

Соціальна база комплектування визначала характер збройних сил та організацію родів війська: піхоти та кінноти. Військо не було лише сухопутним. Використовувався флот для перекидання військ по річкам та морю. Подальша еволюція озброєння призводила до появи спеціально

навчених бійців для обслуговування металевих засобів, своєрідний праобраз артилерії.

Організація давньоруського війська дозволяла йому змогу вести як наступальний, так і оборонний бій, здійснювати тактичне маневрування. В сухопутному бою кожен рід військ міг діяти як окремо, так і в поєднанні. Піхота могла вести бій і з кіннотою і навпаки. Кіннота, в разі необхідності могла вести бій в пішому строю.

Важливе місце в військовій справі відводилося озброєнню руських воїнів. Відповідно до існуючої класифікації зброя та захисне спорядження, які використовувалися чи застосовувалися були досить різноманітними і відповідали вимогам часу.

У IX – X ст. у Київській Русі складається той комплекс озброєння, який у подальшому буде зазнавати лише поступових змін. Він відображав потреби як княжої дружини, так і ополчення, як піхоти, так і кінноти. До популярного озброєння руських воїнів відносяться спис, меч, бойова сокира, лук і стріли. З захисного спорядження найбільш доступним був шолом, але використовувалися щит та кольчуга. Чим багатший був воїн, тим якісніше спорядження могло бути у нього.

Тактика ведення бою еволюціонувала від стіни (фаланги) до гнучкого поділу на «чоло» – основні сили (полк) та крила, а в подальшому з застосуванням авангарду і ар'єргарду. Важливе значення у війську приділялося похідному порядку. Правилком стало використання дозорів, сторож тощо. Підкорилося воїнам Київської Русі і мистецтво будівництва, оборони та захоплення укріплень та фортець. У боях часто застосовувалися різноманітні хитрощі, котрі допомагали досягти успіху, навіть при переважаючих силах противника.

У військовій справі Київської Русі важливе значення мали війни. Одні з них мали загарбницький, інші оборонний характер. Часто оборона велася в наступальній формі. Історичні джерела засвідчують їх значну кількість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Багрянородный Константин. Об управлении империей. Москва: Наука, 1991. 496 с.
2. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2002. 400 с.
3. Галл Аноним. Хроника и деяния польских князей // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 166-179.
4. Диякон Лев. История // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.196-210.
5. Ибн Исфандийар. История Табаристана // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.3: Восточные источники. Сост. Части I – Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова; части II – В.Я. Петрухин. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 164-165.
6. Ибн Мисхавайх. Книга испытаний народов и осуществления задания // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.3: Восточные источники. Сост. Части I – Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова; части II – В.Я. Петрухин. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 100-105.

7. Літопис Руський / Пер. З давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
8. Пселл Михаил. Хронография // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.234-244.
9. Регинон Пюрмский. «Хроника» с продолжением // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 44-49.
10. Скилица Иоан. Обзорение историй, составленное куропалатом и бывшим великим другнариемвигли Иоаном Скилицей // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 216-232.
11. Слово о полку Игоревім / підг. давньоруського тексту і прим. В.В. Німчука, пер. М. Рильського. Київ: Дніпро, 1985. 174 с.
12. Титмар Мерзебургский. Хроника // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 63-83.
13. Хроника Продолжателя Феофана // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.176-181.

Література

14. Амельченко В.В. Дружины древней Руси. Москва: Воениздат, 1992. 144 с.
15. Антонович М.Д. Історія України. В 4 т. Т.1. Княжа доба. Прага: вид.-во Юрія Тищенка, 1941. 80 с.
16. Аркас М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. Факс. Вид. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
17. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. 521 с.
18. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.
19. Байков А.К. Курс истории русского военного искусства в 7 вып. Спб.: Тип. Гр. Скачкова, 1909. Вып.1. От начала Руси до Петра I. 178 с.
20. Бережинський Б.Г. Війни Київської Русі з печенігами // *Український історичний журнал*. 1996. №6. С. 115-119.
21. Бережинський В. Г. Методи і способи захоплення фортець у Давній Русі // *Воєнна історія*. 2011. №2. С. 5-12.
22. Бережинський В.Г. Мілітарія Київської Русі. Київ: Стародавній світ, 2014. 370 с.
23. Бережинський В.Г. Найманці на службі київських князів // *Воєнна історія*. 2003. №1. [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_5.htm (дата звернення 03.03.2020).
24. Бережинський В.Г. Флот Київської Русі // *Воєнна історія*. 2002. №1. [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_02_5.htm (дата звернення 03.03.2020).

25. Бороздіна А. Печеніги та Київська Русь: військові стосунки // Воєнна історія. 2005. №5-6. [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_7.htm (дата звернення 03.03.2020).
26. Веселаго Ф.Ф. Очерк русской морской истории в 2 ч. СПб.: Тип. Демакова, 1875. Ч.1.
27. Войтович Л.В. Галицько–волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. 480 с.
28. Голицын Н.С. Русская военная история. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1877. Ч.1. До Иоана III. 201 с.
29. Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Київ: Наукова думка, 1988. 136 с.
30. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя: [монографія]. Київ: Стилос, 2006. 547 с.
31. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар. Москва: Вече, 2011. 286 с.
32. Греков Б.Д. Киевская Русь. Москва: Госиздат полит. л-ры, 1953. 568 с.
33. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринт. відтв. вид. 1913 року. Київ-Львів: Золоті ворота, 1990. 524 с.
34. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т.1. 736 с.
35. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т.2. 640 с.
36. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т.3. 586 с.
37. Гудима-Левкович П.П. Историческое развитие Вооруженных сил в России до 1708 г. СПб., 1875.
38. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва: Айрис-пресс, 2007. 768 с.

39. Давня історія України. В 3 т. : Т. 3: Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.]; ред. П.П. Толочко. Київ: Наукова думка, 2000. 695 с.
40. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Науково-популярний нарис. Київ: Вид-во АН УРСР, 1950. 87 с.
41. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2 т. Т.1: До половини XVIIст. Київ: Глобус, 1992. 238 с.
42. Духопельников В. Ярослав Мудрий. Харьков: Фолио, 2009. 128 с.
43. История русской армии и флота в 15 т. Т.1. Москва: Тип. Русского общества, 1911. 192 с.
44. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1: Первобытний строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.) /отв. ред. И.И. Артеменко, В.Д. Баран, С.Н. Бибииков, Н.Ф. Котляр, С.П. Пачкова, А.И. Треножкин, П.П. Толочко. Киев: Наукова думка, 1981. 495 с.
45. Івануц М.Г. Вогонь як засіб боротьби із укріпленнями противника у Давній Русі // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 106-112.
46. Івануц М.Г. Класифікація металних машин давньої Русі //Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2009. Вип. 2. С. 41-48.
47. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник /Авт.-упоряд. О.І. Гуржій. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. 520 с.
48. Історія України в особах IX-XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцихівська та ін. Київ: Україна, 1993. 395 с.
49. Історія України: нове бачення. У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995. Т.1. 350 с.
50. Історія українського війська від княжих часів до 20-х років XX ст.). 4-е вид., змінене і доповн. /Л. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
51. Каляндрук Т. Дорогочинська битва 1238 року: таємниці однієї перемоги Львів: ЛА Піраміда, 2014. 100 с.

52. Кирпичников А. Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельного оружия // *Советская археология*. 1957. №3. С. 60-76.
53. Кирпичников А.М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX-XI ст. // *Український історичний журнал*. 1972. №7. С. 76-85.
54. Кирпичников А.М. Битви стародавньої Русі (IX-XIII ст.) // *Український історичний журнал*. 1969. №10. С. 74-83.
55. Кирпичников А.М. Вивчення давньоруської зброї // *Український історичний журнал*. 1970. №10. С. 126-131.
56. Кирпичников А. Н. Вооружение Руси в IX – XI вв. // *Вопросы истории*. 1970. №1. С. 3-18.
57. Кирпичников А.Н. Мечи Киевской Руси (IX – XI вв.) // *Советская археология*. 1961. №4. С. 179-197.
58. Кирпичников А.Н. Русский шлемы X-XIII вв. // *Советская археология*. 1958. №4. С. 44-69.
59. Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI века // *Советская археология*. 1950. №13. С. 63-94.
60. Королев А.С. Загадки первых руських князей. Москва: Вече, 2002. 480 с.
61. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-бтогр. Очерк В.А. Замлинского; примеч. И.Л. Бутича. Киев: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. 736 с.
62. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. // *Україна крізь віки*. В 15 т. Київ: Альтернативи, 1998. 335 с.
63. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. 328 с.
64. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 238 с.
65. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.

66. Котляр М.Ф. Розвідувальна діяльність у Київській Русі // *Воєнна історія*. 2002. №2 http://warhistory.ukrlife.org/2_02_9.htm (дата звернення 03.03.2020).
67. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
68. Крип'якевич І. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
69. Левченко М.В. Очерки по историирусско-византийских отношений. Москва: Издат-во АН СССР, 1956. 556 с.
70. Лисенко О.С. Військо-Галицько-Волинської держави // *Воєнна історія*. 2003. №1 http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm (дата звернення 03.03.2020).
71. Литвин В.М. Історія України (у 3-х томах). Т.1. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Альтернатива, 2003. 864 с.
72. Майоров А.В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII-XIII вв. Санкт-Петербург: «Дмитрий Булалнин», 2011. 800 с.
73. Марков М.М. Историяконницы в 5 т. Тверь: Тип. Муравьева, 1886. Т.1.
74. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Монографія. Київ: Промінь, 20212. 208 с.
75. Медведев К. К истории пластинчатого доспеха на Руси // *Советская археология*. 1959. №2. С. 119-134.
76. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII в /отв. ред. Н.В. Лопатин; Ин-т археологии РАН. Москва: Наука, 2009. 303 с.
77. Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). Москва: Гос. издат. полит. л-ры, 1956. 279 с.
78. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. 472 с.

79. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / [отв. ред. Б.Д. Греков]; АН СССР, Ин-т истории. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 327 с.
80. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семенко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2007. 592 с.
81. Плетнева С.А. Половцы /Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1990. 211 с.
82. Половецъ В. Половці. Чернігів: Просвіта, 2007. 136 с.
83. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України в 2 т. Т.1: До середини XVII століття. Вид.3-е. Київ: Либідь, 1995. 588 с.
84. Приселков М.Д. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // *Вестник древней истории*. 1939. №3. С. 98-109.
85. Прицак Я. Печеніги // *Український історик*. 1970. №2-3 (25-27). С. 95-101.
86. Прицак Я. Половці // *Український історик*. 1973. №1-2 (37-38). С. 112-118.
87. Пчелов Е.В. Рюриковичи. История династии. Москва: ОЛМА-ПРЕСС; АЦА ПФ «Красный пролетарий», 2004. 479 с.
88. Разин Е. А. История военного искусства VI–XVI вв. СПб., ООО «Изд-во Полигон», 1999. 656 с.
89. Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи. Москва: Ломоносов, 2016. 200 с.
90. Русская военная сила. Очерк развития выдающихся событий военных от начала Руси до наших дней в 15 выпусках. Москва: Тип. Кушнарѡва, 1888. Ч.1. 142 с.
91. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII ст. Москва: Наука, 1982. 590 с.
92. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. Москва: Мысль, 1980. 358 с.

93. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. Москва: международные отношения, 1982. 240 с.
94. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1: История России с древнейших времен. Т.1-2. Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев; Вступ. Ст. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. Москва: Мысль, 1988. 797 с.
95. Строков А.А. История военного искусства в 3 т. Т.1: Рабовладельческое и феодальное общество. Москва: Воениздат, 1955, 718 с.
96. Субтельний О. Історія України. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
97. Сухарев Ю. В. Очерки по ранней истории военной истории восточных славян и Руси V-XIII вв. СПб., 1992. 136 с.
98. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // *Україна крізь віки*. В 15 т. Київ: Вид. Дім Альтернативи, 1998. 349 с.
99. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
100. Толочко П.П. Кочевые народы степи и Киевская Русь. СПб.: Алтея, 2003. 160 с.
101. Успенский Ф.И. Русь и Византия X в. Одесса: Тип. Шульца, 1888. 38 с.
102. Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии / пол ред. С.А. Плетнева. Москва: Наука, 1984. 216 с.
103. Цветков С.Э. Древняя Русь. Эпоха междоусобиц. От Ярослава до Всеволода Большое Гнездо. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2013. 525 с.
104. Цветков С. Э. Начало русской истории. VI-IX вв. С древнейших времен до княжения Олега. Москва: Центр политграф, 2016. 430 с.
105. Цветков С. Э. Эпоха единства Древней Руси. От Владимира Святого до Ярослава Мудрого. Москва: Центр политграф, 2012. 484 с.
106. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі (з історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII-X ст.). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. 200 с.

107. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича національної академії наук України, «Просвіта», 1996. 359 с.
108. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
109. 400 сражений Руси. Веоикие битвы русского народа / Николай Бодрихин. Москва: Яуза: Эксмо, 2009. 432 с.